

Numerus clausus - jesen 1940.

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se analizira zakonska odredba o primanju određenog broja osoba u školstvo ili državne službe. Numerus clausus je uveden 1940. za vrijeme vlade Cvetković-Maček. Autorica se osvrće na primjenu te zakonske odredbe na Židove u Hrvatskoj. Prikazuje je u kontekstu jačanja antisemitizma u Jugoslaviji i nekim drugim zemljama.

Ključne riječi: Numerus clausus, antisemitizam, Židovi, vlada Cvetković-Maček

Uvod

Numerus clausus, doslovno "zatvoren broj", bila je zakonska odredba da se u neku školu ili službu smije primiti samo određeni (neprekoračiv) broj osoba. Odnosilo se to i primjenjivalo uglavnom na Židove. Kvaziznanstvena podloga za moderni antisemitizam pronađena je u rasizmu, teoriji koja prema proizvoljnim kriterijima vrijednosno razlikuje ljudske rase i narode. Kada se nacionalizam u 19. vijeku proširio Evropom, antisemitizam se više ne zasniva na vjerskoj već na tobožnoj nacionalnoj i rasnoj superiornosti nad Židovima.

Broj antisemitskih ispada i raznovrsnost optužbi protiv Židova, često i potpuno besmislenih, bio je golem. Poslije završetka Prvoga svjetskog rata u Jugoslaviji i Hrvatskoj, građansko društvo nije prihvatilo suvremene nazore o jednakopravnosti svih građana. Jednako tako diljem Evrope, u Poljskoj (rasprava dolazi do Sejma), Rumunjskoj, osobito Mađarskoj, Austriji, Njemačkoj i u drugim državama vodile su se rasprave o potrebi uvođenja numerusa claususa za Židove. Kao bizaran podatak navodim da su se neki studenti na Sveučilištu u Syracusi (SAD) bavili sličnim idejama, što je bilo energično odbijeno.¹ U Mađarskoj je uveden numerus clausus 1928., u Njemačkoj 1933. dok npr. Italija nije ni uvela numerus clausus, ali je od rujna 1938. provedeno isključivanje učenika i studenata Židova, kao i nastavnog kadra, pripadnika "židovske rase" iz svih državnih škola, što je

¹ I. GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918 - 1941*, Zagreb 2004., 143.

jedno od manje poznatih aspekata antižidovskog zakonodavstva Kraljevine Italije. Zanimljivo je, s obzirom na radikalnost i sveobuhvatnost njihove provedbe, da je njome fašistički režim kronološki preduhitrio nacističku Njemačku, u kojoj će tek nakon krvavih događaja nakon događaja tzv. Kristalne noći u noći s 9. na 10. XI. 1938. naprasno biti ukinut numerus clausus iz 1933. i usvojene odredbe općeg isključivanja židovskih učenika i studenata, kao i nastavnog kadra - Židova.²

Tu jednakopravnost kada je bila riječ o Židovima u Hrvatskoj nisu prihvaćali čak ni oni čiji je svjetonazor bio širenje obrisu slobode ili socijalistički orijentirani krugovi koji su samo načelno zagovarali ravnopravnost svih, ali su prilično često napadali "Židove". Napadanje Židova ostalo je stalno prisutno u hrvatskom društvu. Slabilo je, ponegdje je iščezavalo, ali bilo je trenutaka i situacija kada je to bilo društveno dopušteno, a u nekim prilikama i u nekim krugovima čak i društveno poželjno ponašanje.

Nakon što je u Mađarskoj (1928.) uveden numerus clausus u hrvatskom tisku osobito katoličke provincijencije ističe se da je "*Numerus clausus problem svih država srednje Evrope*" ističući pri tom da Mađarska štiti svoju narodnost od "razvodnjavanja sa stranim elementom, koji štetno utiče na narodnu mađarsku kulturu" i predlaže se "stroga primjena numerus claususa na sva područja javne djelatnosti".

Događaji na početku tridesetih godina XX. stoljeća upozoravali su na opasnost od novog jačanja antisemitizma. Dolaskom Hitlera na vlast i donošenjem tzv. rasnih zakona (1935.) za "očuvanje čistoće" njemačkog naroda, postiže se osnovni ideološki temelj za val antisemitizma u Evropi. Toga nije bila pošteđena ni Jugoslavija ni Hrvatska. Pod utjecajem njemačke propagande od 1933. povećava se broj antisemitskih ispada i slijede komentari u mnogobrojnim glasilima raznih autora čija su se politička i ideološka stajališta sasvim razlikovala. Ni Zagrebačko sveučilište nije ostalo pošteđeno rasprava i čak fizičkog nasilja između pojedinih sukobljenih strana.

Već od početka 1930-tih sukobi između frankovaca i ljevičara kulminirali su 1937., između ostalog, i ubojstvom studenta Krste Ljubičića, istaknutoga člana ljevičarskog društva *Svjetlost* u dvorištu Studentskog doma u Runjaninovoj ulici. Na skupštini Kluba medicinara 1938. frankovci su zatražili u nekoliko navrata da se povede rasprava o uvođenju numerus claususa, ali je glasovanjem taj prijedlog bio odbijen. Iako o tome nema pisanih tragova, ekstremistički krugovi na Sveučilištu nametali su pitanje uvođenja numerus claususa, dakako, sve pod jačim antisemitskim pritiskom diljem Europe.

Anitsemitski ispadi ne događaju se samo u Zagrebu i Hrvatskoj, već i u drugim dijelovima Jugoslavije, a sve je to u velikoj mjeri bio odjek onoga što se događalo i u drugim srednjoevropskim zemljama. Jačanje antisemitizma i pritisak javnosti za približavanje Njemačkoj osjećao se 1938. i u Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj i na specifičan način u Poljskoj.

² S. DUKIĆ, "O prekinutom školovanju židovske djece u fašističkoj Italiji", *Ha- Kol*, Zagreb 2006., 28-29.

Oblikovali su se prijedlozi da se Židove istisne iz ekonomskog života i da se uvede, numerus clausus, pa čak i pritisak da se isele iz zemlje što je na određeni način postajao i dio politike tih država.³

Odnosi židovske zajednice s državnim vrhom na čelu s kraljem Aleksandrom i kasnije namjesnikom knezom Pavlom i jugoslavenskim vladama obostrano je bio u granicama tolerancije sve do kraja tridesetih godina Tako je npr. dr. Anton Korošec 11. rujna 1938. na zboru u Črešnevcima izjavio i slijedeće; “inače u Slovenačkoj nemamo Židova, ali ih ima mali broj ovdje u Prekomurju, svega 476. Svih Židova ima otprilike 70.000. Kod nas u Jugoslaviji, što možemo svi da posvjedočimo, ne postoji židovsko pitanje. Jugoslavija je između rijetkih država, koju ovo pitanje ne uzbuđuje. To je nabolji dokaz, da Židovi kod nas uživaju potpunu zaštitu zakona, da se Židovi kod nas tretiraju kao ravnopravni državljani. Sve blagodati zakona dijele se jednako Židovima kao i drugim državljanima, svakako i sve strogoći zakona.”⁴

Međutim, odnos prema Židovima sasvim se mijenja u vrijeme vlade Cvetković-Maček. Sredinom 1940. na sjednicama užeg kabineta vlade sve su češći zahtjevi tadašnjeg ministra prosvete i vera dr. Antona Korošca za donošenje niza antisemitskih uredba i zakona. Pri tome neki članovi vlade uporno inzistiraju da se precizira tko su Židovi: oni po vjeroispovijesti ili po porijeklu; do suglasnosti nije došlo. O donošenju zakona protiv Židova i ostalim antisemitskim mjerama u vladi nije bilo u potpunosti usaglašenih stajališta. Odnosilo se to na odredbe o isključivanju Židova na gospodarskom području kao i u domeni školstva. Vlada je, međutim, odbila Korošćev prijedlog o isključivanju Židova iz svih kulturnih manifestacija, tiskarskog, knjižarskog, izdavačkog i novinarskog područja, kao i iz filmova, kazališta i predavanja u radioemisijama.⁵

Na svim sastancima užeg kabineta Vlade tijekom rujna 1940. najviše se raspravljalo “i lomila koplja” ne samo na one predložene uredbе na ekonomskom području već i one u pogledu školstva. Što se tiče uvođenja numerus claususa, ministar Korošec inzistirao je da se taj zakon usvoji odmah i počne primjenjivati već u 1940. školskoj godini, a da se za Židove mogu osnovati posebne škole kao u Italiji.⁶ Potpredsjednik V. Maček i neki članovi vlade bili su protiv uvođenja posebnih škola pozivajući se na odredbu o zaštiti školskog zakonodavstva prema kojoj su sve škole državne. Kako je u vladi bilo i prijedloga da se primjena numerus claususa počinje provoditi tek u šk. god. 1941./1942. ministar Korošec ultimativno je zatražio da zakon stupi odmah

³ I. GOLDSTEIN, n. dj., 379, 422-424.

⁴ M. KONSTANTINOVIC, *Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1939-1941, Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998., 599. Ovaj fragment Korošćeva govora objavljen je u Hilj adudevetstočedeseta, Tjednik za socijalna, privredna, politička i kulturna pitanja, Zagreb 4. IX 1940.

⁵ *Isto*, 208 i 604. Izvještaj Centralnog presbira od 17. IX 1940.

⁶ Vidi bilj. 2.

na snagu “jer će u protivnom postaviti svoj daljnji opstanak u vladi. Ako ne dođe do popuštanja, u vladi će doći do neizbježne krize”⁷

Zanimljivo je pisanje njemačkog dopisnika iz Beograda za torinsku *La Stampu* od 28. rujna 1940. prema kojem “najnovija epizoda protivljenja starih mentaliteta protiv svakog čišćenja štale beogradske politike zabeležena je prilikom diskusija o donošenju uredbe protiv Jevreja i određivanja broja jevrejskih studenata na srednjim školama i univerzitetima. Tri svjetelja demokratske škole, ministar bez portfelja g. Mihailo Konstantinović, ministar pravde g. Laza Marković i ministar socijalne politike g. Srđan Budisavljević uložili su sve napore da onemoguće uredbu koju je predložio ministar prosvete g. A. Korošec u pravcu ograničenja upisa jevrejskih studenata u škole. ... Ova situacija ukazuje na dvomislenu zajednicu starih i novih ljudi, koji žele da Jugoslavija ide uporedo sa novom Evropom i onih koji gaje više luđačkih nada i drže se starih mentaliteta”⁸

Kako se i očekivalo i najavljivalo, vlada je 5. listopada 1940. objavila dva zakona, odnosno “dvije uredbe o ograničenjima prava Jevreja”. Prvi se zakon zvao “Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanju radnji s predmetima ljudske ishrane” čime su Židovi praktično bili isključeni iz svih poslova trgovanja hranom. Njime se, naime, zabranilo poslovanje sa svim industrijskim poduzećima, veletrgovinama i trgovačkim radnjama koje su se bavile prodajom na veliko ako su im vlasnici ili suvlasnici bili Židovi, bez obzira na to ako su neki od njih samo fiktivno prenijeli posao na Židove. Za kršenje ovog zakona bile su predviđene drakonske novčane kazne.

Drugi se zakon zvao “Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola”. Njime je za Židove uveden numerus clausus što je značilo da se broj učenika i studenata mora svesti na postotak židovskog stanovništva u ukupnom broju stanovništva. Ta se mjera trebala primjenjivati već u tekućoj školskoj godini 1940./1941. i to samo za prvi razred škola i prve godine fakulteta. Potpisali su ih predsjednik vlade D. Cvetković i potpredsjednik V. Maček, a one su proglašene važećim na i području Banovine Hrvatske naredbom bana I. Šubašića 9. listopada 1940. godine.

U vladinim kuloarima uporno se ponavljalo da ministar Korošec “obasipa vladu projektima protiv Jevreja... jer se želi dodvoriti Nemcima”. To potvrđuje i izvještaj veleposlanstva SAD-a od 7. listopada 1940. iz Beograda Washingtonu prema kojem su te uredbe “donesene pod njemačkim pritiskom... pa će vrlo vjerovatno biti primenjivane bez prevelike gorljivosti i prekomjerne strogosti”. Isto tako se spekuliralo da je V. Maček protiv židovskog zakona jer je “njegov pravac sigurno u sporazumu ako ne i suradnji s Jevrejima”⁹

⁷ M. KONSTANTINOVIC, n. dj., 189, 604, Izvještaj Centralnog presbira od 28. IX 1940. prema *Magyarorszagu*.

⁸ Isto, 605, Izvještaj Centralnog presbira od 29. IX 1940. 176.

⁹ Isto, 176, 604-605; I. GOLDSTEIN, n. dj. 504-505.

Te uredbe za židovsku zajednicu nisu bile neočekivane. Konačno, o prijedlozima o potrebi uvođenja nekih antisemitskih zakona suočavala se godinama, prateći javna glasila kao i istupe prvaka pojedinih političkih stranaka ili grupacija, ali ipak je to bilo zastrašujuće bolno za židovsku zajednicu. Židovi su se naseljavajući se na ovim prostorima, bavili sitnom trgovinom, ali su nastojali svojim potomcima pružiti solidno obrazovanje u koje su mnogo ulagali i tradicionalno su školovali svoju djecu. Druga i slijedeće generacije stječu solidno znanje u raznim oblastima i postaju nezaobilazan i utjecajan dio u privrednom, znanstvenom, kulturnom i društvenom životu sredine u kojima su živjeli i radili što je, dakako, rezultiralo sigurnošću i stjecanjem ne samo materijalnih dobara, već i utjecajem u raznim sferama privrednog i društvenog života.

Reakcije i komentari na te zakone bili su različiti što je, dakako, ovisilo o političkoj orijentaciji i uređivačkoj politici pojedinih glasila. Međutim, prevladavalo je stajalište da je spiritus movens tih zakona bio dr. A. Korošec.¹⁰ Neki od onih u vladi koji su glasovali za donošenje tih zakona poslije rata su u svojim memoarima, napisima i istupima (kao npr. V. Maček, D. Cvetković i drugi) nastojali umanjiti odgovornost s time da su pokušali prikazati svoju ulogu u uljepšanom svjetlu, ali bez dokazanih, povijesnih argumenata. Razumljivo, u emigraciji poslije saznanja o holokaustu i nisu se usudili pisati drukčije s obzirom na svoj status u državama koje su ih primile kao političke izbjeglice i koje su im pružile utočište.

Uredba o numerusu claususu stupila je u Banovini Hrvatskoj na snagu 9. X. 1940. prema kojoj je smjelo biti na Sveučilištu upisano samo pola postotka studenata porijeklom Židova u odnosu na ostale studente. Uredba je stupila na snagu dan nakon prvoga upisnog studentskog roka. U osnovnim i srednjim školama nastava je počela mjesec dana ranije, dakle prije donošenja Uredbe, i u njima nije bilo moguće retroaktivno provoditi odredbe Uredbe. Preostalo je, dakle, Zagrebačko sveučilište gdje je npr. na Medicinskom i Pravnom fakultetu bilo skoro 16% Židova. Studenti Židovi koji su se upisivali na fakultete nisu o tome nisu bili službeno obaviješteni. Na fakultetima na oglasnim pločama nije bilo nikakvih obavijesti, naputaka, okružnica ili plakata, ali svi su različitim usmenim komunikacijama i vezama doznali da se trebaju upisati u prvom upisnom roku. Na taj su se način upisala 283 studenta Uredba je bila i pravno nedorečena jer nije detaljno obrazložila koje su to osobe "jevrejskog porijekla". Odnosi li se to na one koji, iako su im roditelji Židovi, prešli su na rimokatoličku vjeru ili pak oni čiji su roditelji Židovi zaslužni "za otadžbinu", jedino je za strance "jevrejskog porijekla" bio zabranjen upis.¹¹

¹⁰ A. Korošec umro je u Beogradu u svojoj rezidenciji na Dedinju u noći s 13./14. XII. 1940. prirodnom smrću u "nepriličnim okolnostima". Naime, nalazio se u društvu jedne mlade dame u čijem je naručju doživio srčani udar. Vlada je prema protokolu bila prisutna na svečanom pogrebu, ali je zabranila da se o okolnostima smrti objavljuju pojedinosti.

¹¹ I. GOLDSTEIN, n. dj. 504-505 i *Alma Mater Croatica* VI, Zagreb 1943., 129.

Uspostavom ustaške države NDH 10. travnja. 1941. više se ne primjenjuje *numerus clausus* i to ne samo kada je riječ o školstvu jer na snagu stupaju rasni zakoni koji sve osobe židovskog porijekla stavljaju izvan zakona. Kada je Židovski odsjek Ravnateljstva ustaškog redarstva u ljetu 1941. sastavio popis zagrebačkih studenata – Židova, bilo ih je ukupno 119 (14 na Pravnom fakultetu, 10 na Filozofskom, 6 na Agronomskom, 44 na Tehničkom, 11 na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi, 5 na Veterinarskom i na Medicinskom 29).¹² Taj se broj smanjio u zimskom semestru 1941./42. na samo 23 studenta i to onih čiji su roditelji dobili počasno arijsko pravo. Od toga vremena u izvještajima o broju upisanih studenata nema podataka o bilo kojem slušaču židovskog porijekla.

Numerus clausus prihvaćen i izglasan u Vladi Cvetković-Maček primjenjivan je Uredbama zakona od listopada 1940., dakle u vrijeme kada je već započeo Drugi svjetski rat. On postaje bespredmetan u proljeće 1941. kada uspostavom NDH u Hrvatskoj i napadom njemačkog Reicha na Jugoslaviju i okupacijom nastupaju nove međunarodne okolnosti.

SUMMARY

NUMERUS CLAUSUS IN AUTUMN OF 1940

The article analyzes the introduction of the law that regulated the admission of certain persons to educational system and state services and it was applied to Jews. The law was introduced in Yugoslavia in 1940 during the government of Dragiša Cvetković and Vladko Maček. The article shows how it was applied in Croatia. This law was part of growing anti-Semitism in Kingdom of Yugoslavia and some other countries.

Key words: *Numerus clausus*, Anti-Semitism, Jews, Government of Cvetković and Maček

¹² I. GOLDSTEIN, n. dj., 306. Pri tome nije ni u naznakama spomenut podatak da su u razdoblju od 28. do 30. V. 1941. u Zagrebu bila uhapšena 165 židovskih mladića i to završnih razreda srednjih škola i studenata prvih godina studija. Svi su odvedeni 30. V. u logor "Danicu" kraj Koprivnice, zatim su prebačeni u logor u Gospić i onda na stratište u Jadovnom gdje su svi osim njih deseterice bili ubijeni početkom srpnja 1941. Preživjela su samo četvorica. (N. LENGEL-KRIZMAN, M. SOBOLEVSKI, "Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu u svibnju 1941", *Novi Omanut*, 31, Zagreb 1998., 6 - 9 (odjeci: isto, 32 - 33/1999., 17, 34 - 35/1999., 21 - 22, 38/2000., 16). Napominjem da je u atriju Židovske općine u Zagrebu u Palmotičevoj ulici 24. V. 2002. otkrivena spomen-ploča s uklesanim imenima ubijenih maturnata i studenata uhićenih u Zagrebu i ubijenih u ljetu 1941.